

ЛІБАНОВА
Елла Марленівна — академік НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

COVID-19: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВТРАТИ 2020 РОКУ ТА ПОТЕНЦІЙНІ РИЗИКИ

Шановний Анатолію Глібовичу!

Шановні колеги!

Мій виступ також стосується наслідків пандемії COVID-19, але я пропоную подивитися на цю проблему під іншим, соціально-економічним кутом зору і виокремити потенційні ризики, які можуть виникнути в майбутньому.

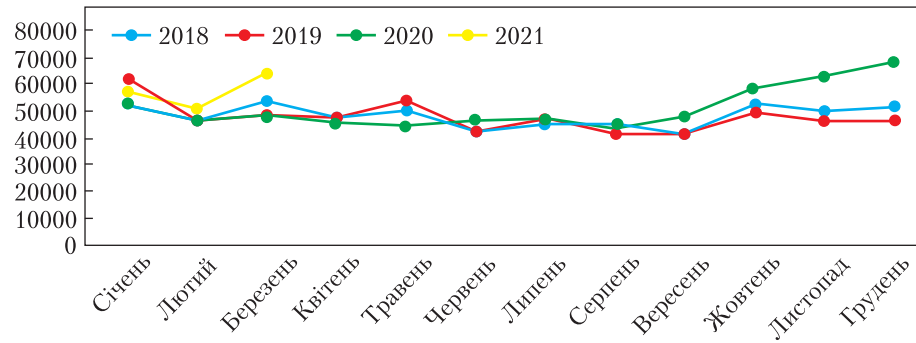
Ключовим моментом оцінювання наслідків пандемії є усвідомлення того, що і рівень захворюваності на COVID-19, і карантинні обмеження, запроваджені в рамках боротьби з поширенням коронавірусу, і дії влади (не лише української) щодо підтримки бізнесу й населення великою мірою позначилися на розвитку економіки, ринку праці, соціальних відносинах, вплинули на рівень життя населення, масштаби бідності, безробіття, нерівність, міграційні потоки, доступність медичної допомоги й освіти, а головне — спричинили втрати населення, скорочення середньої очікуваної тривалості життя через підвищення смертності.

Наразі вдалося зробити лише попередні оцінки, оскільки через незавершеність процесів доступною є лише частина необхідної інформації.

Слід підкреслити, що 2020 роком соціально-економічні втрати не обмежуються. Вже сьогодні можна досить впевнено прогнозувати серйозні ризики та потенційні загрози, які ще не відображаються в інформаційному полі, але можуть проявитися через певний, можливо навіть тривалий, проміжок часу.

Безумовно, головною складовою є зміни смертності населення. Враховуючи поєднання сумнівів щодо універсальності методики статистичного обліку смертності від COVID-19 (не тільки в різних країнах, а й у різні проміжки часу) з практично неминучим збільшенням кількості смертей від інших причин через зумовлені протидією пандемії обмеження у діяльності системи охорони здоров'я (людина могла взагалі не хворіти на COVID-19, а померти від серцево-судинного захворюван-

Загальна кількість померлих від усіх причин в Україні за місяцями 2018–2020 рр. і першого кварталу 2021 р.

ня через його несвоєчасне діагностування або ненадання необхідної медичної допомоги), максимально коректним видається обчислення демографічних втрат унаслідок пандемії COVID-19 за результатами аналізу загальної кількості смертей.

На перший погляд, зростання смертності в Україні виявилось нижчим і за очікуване, і порівняно з багатьма іншими країнами, навіть значно більш розвиненими. Так, чисельність померлих від усіх причин у 2020 р. не надто перевищує рівні 2018–2019 рр. (+35,7 тис. за рік порівняно з 2019 р. та +29,2 тис. порівняно з 2018 р.) (див. рис.). Якщо загальна кількість померлих в Україні в 2020 р. перевищує відповідний показник 2019 р. на 6,2%, то в Німеччині — на 6,6%, у Франції — на 10,9%, в Італії і Польщі — на 18,5%, в Іспанії — на 20,7%.

Проте динаміка даних тільки других піврічч (стале зростання смертності в Україні спостерігається від вересня 2020 р.) дає гіршу картину: +53,0 тис. порівняно з 2019 р. і +40,2 тис. порівняно з 2018 р.; у I кварталі 2021 р. чисельність померлих збільшилася на 25,0 тис. порівняно з 2020 р., а в лютому-березні є найвищою за 4 останні роки.

При цьому в розвинених країнах зростання кількості померлих супроводжувалося збільшенням загальної чисельності населення, тоді як в Україні — зменшенням. Отже, оцінка української динаміки 2020 р. на фоні інших країн є не такою оптимістичною. До того ж майже неминучі негативні наслідки в плані і захворюваності, і смертності в найближчій перспективі матиме вкрай повільна вакцинація — станом

на 13 травня 2021 р. в Україні принаймні одну дозу вакцини отримали лише 2,3% населення, тоді як в європейських країнах — у середньому 25%. Це означає, що українцям ще досить тривалий час доведеться жити в умовах карантинних обмежень, якщо не з боку власної влади, то з боку інших країн.

Другою за значенням складовою демографічних змін внаслідок пандемії є міграції. Цілоком закономірно пандемія COVID-19 не змінила поширеності міграційних орієнтацій населення, передусім щодо виїзду на заробітки до інших країн. Зовнішня міграція продовжує відігравати роль найбільш ефективного соціального ліфта. Безумовно, частині тих, хто збирався виїздити, довелося це відкласти на певний час через закриття кордонів і труднощі з працевлаштуванням. Але масштабного повернення з-за кордону українських заробітчан всупереч очікуванням так і не відбулося (уряд сподівався на повернення 2–3 млн осіб, тоді як навесні 2020 р., у найбільш гострий період, ще до спрощення процедури легалізації мігрантів, в Україну повернулося не більш як 500 тис. осіб). Більшість з них становили нелегальні мігранти переважно з Польщі та інших сусідніх країн. І навіть тоді серед них панували настанови на майбутній якнайскоріший виїзд. Восени 2020 р., попри ще наявні карантинні обмеження, процес виїзду українців на заробітки відновився, причому країни, які не мають спільних з Україною кордонів, навіть організували чартерні авіарейси.

Ключовим наслідком запроваджених обмежень економічної діяльності стали величезні

втрати робочих місць майже в усіх секторах економіки і відповідне зростання безробіття (табл. 1). Загалом у 2020 р. чисельність безробітних помітно збільшилася: визначених за методологією МОП — на 12,5%, а зареєстрованих Державною службою зайнятості — на 21,7%. Далося взяти спрощення процедури реєстрації та отримання допомоги по безробіттю, чим закономірно скористалися ті, хто раніше працював нелегально та/або напівлегально.

Посилення рецесії, яка розпочалася ще в 2018 р., зачепило практично всі галузі економіки. Особливо гострими кризові явища виявилися в секторі обслуговування населення (готельний, ресторанний бізнес, туризм, торгівля, побутові послуги тощо).

Після запровадження карантину багато мікро- та малих підприємств припинили свою діяльність. І якщо у великих містах після послаблення протиепідемічних обмежень такі підприємства почали відновлювати свою роботу, то в малих містах і туристичних зонах більшість з них закрилися зовсім.

Табл. 1. Новітня динаміка безробіття в Україні

Рік	Чисельність безробітних, тис. осіб	
	за методологією МОП	зареєстрованих службою зайнятості
2018	1578,6	1064,2
2019	1487,7	1024,4
2020	1674,2	1247,2

Табл. 2. Зростання бідності у II кварталі 2020 р. порівняно з II кварталом 2019 р. і I кварталом 2020 р., %

Категорії	II кв. 2019 р.	I кв. 2020 р.
Загалом	124,5	136,1
Домогосподарства з дітьми	127,1	137,3
Домогосподарства без дітей	121,4	134,0
Мешканці великих міст	141,7	157,0
Мешканці малих міст	117,5	123,1
Селяни	124,5	132,0

Проблеми на ринку праці не могли не спричинити зростання масштабів бідності та посилення нерівності. Зокрема, через весняний локдаун 2020 р., який тривав 102 дні поспіль (з 12 березня по 22 червня), у другому кварталі помітно зросла бідність населення (на сьогодні доступні дані лише за три квартали минулого року).

Так, загалом по Україні рівень бідності (за розрахунковим прожитковим мінімумом і еквівалентними витратами) у другому кварталі 2020 р. зріс на 24,5% порівняно з аналогічним періодом 2019 р. і на 36,1% порівняно з першим кварталом 2020 р. Найбільше постраждали мешканці великих міст — у цій категорії відповідні показники становлять 41,7 і 57%, що, ймовірно, пояснюється менш жорстким дотриманням карантинних обмежень у малих містах і селах (табл. 2). Однак деяке зниження рівня бідності у третьому кварталі дає підстави для обережного оптимізму.

Традиційно в найбільш скрутному становищі опинилися домогосподарства з неповнолітніми дітьми (рівень бідності в II кварталі 2020 р. сягнув 66,6%) і селяни (67,6%), але і в цілому по Україні частка бідних домогосподарств виявилася просто вражаючою (табл. 3).

Відмінності впливу карантинних обмежень на різні сектори економіки і різні регіони спричинили також зростання секторальної і територіальної нерівності.

Дуже коротко зупинюся на загрозах потенційних втрат, виявлених за статистичними даними 2020 р., які стосуються серйозних суспільних зрушень.

Насамперед це нашарування економічних проблем, безпосередньо пов'язаних з наслідками пандемії COVID-19, на ті, які вже існували до початку карантинних обмежень, що в комплексі формує майже невідворотні загрози подальшого відставання вітчизняної економіки.

Вимушені карантинні обмеження наочно продемонстрували економічно розвиненим країнам небезпеку перенесення стратегічно важливих виробництв (продуктів харчування, ліків, хімічних товарів тощо) за кордон. З'ясувалося, що вигоди від використання де-

шевої робочої сили перекриваються економічною й політичною залежністю, яка стає загрозою в разі ускладнення доставки відповідних товарів і посилюється за недемократичності влади тих країн, де ці товари виробляються. Скоріше за все розвинені країни, принаймні в найближчій перспективі, перейматимуться відновленням на своїй території виробництв, раніше розташованих за кордоном. Це означає, що очікування на розміщення таких виробництв в Україні не реалізуються і не буде створено відповідні робочі місця.

Другий ризик рецесії української економіки пов'язаний з імовірною траєкторією виходу з кризи світової економіки — на відміну від поширення U- та W-подібних траєкторій долання кризи в ХХ ст. стрімкий розвиток нових, передусім цифрових, нано- та генних технологій у поєднанні зі збереженням традиційних економічних секторів і видів діяльності провокує появу К-подібної траєкторії виходу з рецесії. Це загрожує посиленням міжстранової та міжсекторальної нерівності, причому поки що не очевидними є перспективи передавання нових можливостей від тієї частини економіки, яка розвиватиметься прискореними темпами, до тієї, що занепадатиме.

Запровадження нових технологій організації виробництва (у широкому розумінні), зокрема поширення дистанційної зайнятості, яке розпочалося кілька років тому, але багаторазово прискорилося через карантинні обмеження, скоріше за все збережеться і надалі — даватимуться взнаки економія на утриманні офісних

приміщень, транспорті, харчуванні поза домом тощо. Водночас постають загрози, з одного боку, десоціалізації і прекарізації найманих працівників, які фактично перетворюються на самозайнятих, а з другого — втрати можливостей для розвитку стартапів через брак постійного вільного обговорення різних ідей. У бідних країнах, як-от наша, перспективи економічних проривів значною мірою пов'язані саме з різноманітними ідеями, реалізація яких, принаймні на перших етапах, не потребує великих інвестицій.

Вагомі ризики формують масові карантини у школах і поширення практики онлайн-освіти, що видається особливо небезпечним у контексті соціалізації й формування соціального капіталу учнів початкової та середньої школи. Всупереч очікуванням, пов'язаним із розширенням доступу мешканців маленьких поселень, де організація повноцінної традиційної освіти є надто дорогою (а часто і неможливою через брак кваліфікованих вчителів), на практиці нерівність тільки поглиблюється.

Головною причиною поглиблення територіальної нерівності є різна доступність і якість інтернет-послуг. Теоретично всі школи України мають доступ до Інтернету і обладнані необхідною технікою, але, по-перше, якість зазначених послуг далеко не всюди однакова і надійна, а по-друге, доступ до Інтернету у шкільному приміщенні ще не гарантує його вдома. Крім того, не всі учні мають необхідні гаджети, особливо це стосується дітей з бідних родин, які переважно і мешкають у глухих, від-

Табл. 3. Рівень бідності за розрахунковим прожитковим мінімумом і еквівалентними витратами, %

Категорії	2019 р.			2020 р.		
	I кв.	II кв.	III кв.	I кв.	II кв.	III кв.
Загалом	38,1	47,8	46,2	43,8	59,6	49,4
Домогосподарства з дітьми	44,1	52,4	50,7	48,5	66,6	53,8
Домогосподарства без дітей	31,1	42,5	41,0	38,5	51,6	44,3
Мешканці великих міст	17,5	20,7	18,6	31,4	49,3	39,8
Мешканці малих міст	25,5	31,1	30,3	52,4	64,5	54,5
Селяни	34,6	37,1	28,6	51,2	67,6	56,3

далених від центрів зв'язку селах. В окремих країнах, зокрема в Бразилії, таких дітей забезпечено комп'ютерами або планшетами за рахунок бюджетів та/або благодійних фондів, проте в Україні подібні ідеї навіть не обговорюються.

Не можна ігнорувати й відсутність належної мотивації до навчання, та ще і в онлайн-формі. Безумовно, стрімко розробляються нові методики, орієнтовані саме на дистанційні зв'язки, але поки що численні дослідження в різних країнах світу свідчать про втрату можливостей набуття нових знань, і з цим потрібно рахуватися.

Сьогодні все лягає на плечі батьків — вони, за можливості, або самі контролюють дітей та пояснюють їм пропущене під час уроку, або наймають репетиторів. І це не поодинокі, а масове явище, яке загрожує Україні втратою нашої головної конкурентної переваги — кваліфікованої, мотивованої і освіченої робочої сили. Не випадково ж саме за рахунок цього компонента Україна зберігає досить високі місця у всіх міжнародних рейтингах, саме завдяки цьому так охоче наймають українців на роботу за кордоном (і не тільки на роботи, що не потребують кваліфікованої робочої сили).

Можливо, варто подумати над подовженням (скажімо, на рік) шкільного навчання, але не в літній період, а впродовж додаткового календарного року. Те, що відбувається в шкільній освіті сьогодні, провокує консервування бідності, втрату соціального капіталу (перериваються або не формуються соціальні зв'язки) і людського капіталу (знижується якість освіти, включно з професійною).

Нарешті, ризики не тільки для здоров'я населення, а й для економіки пов'язані з дуже низькими темпами вакцинації в Україні, що загрожує консервуванням високих рівнів захворюваності й смертності, продовженням практики карантинних обмежень і відтермінуванням відновлення повноцінних зв'язків з розвиненими країнами.

Отже, втрати через пандемію COVID-19, яких зазнала Україна в 2020 р., є лише верхівкою айсберга. Не всім ризикам можна запобігти, не всі їх наслідки можна мінімізувати, але їх потрібно усвідомлювати, оцінювати ймовірності і, розробляючи стратегічні документи, враховувати, причому не тільки поточні, а й ті, що реалізовуватимуться, можливо, через десятиріччя.

Дякую за увагу!